

DESTANDAN GERÇEĞE: İRAN MİTOLOJİSİNDE HİLE SEMBOLÜ RÜSTEM VE RÜSTEM PAŞA

From Epic to Reality: Rustem, the Symbol of Trick in Iranian Mythology, and
Rustem Pasha

Vesile ALBAYRAK SAK*

ÖZET

Fars edebiyatının önemli eserlerinden olan Şehnâme kahramanları ve vakaları şiirimize geçen kaynak eserlerdendir. Klasik Türk şiirinde Şehnâme kahramanlarının benzetme unsuru olarak ele alınması özellikle XVI ve XVII. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. Şehnâme ve Şehnâme kahramanları kimi zaman övgü unsuru olarak ele alınırken kimi zaman da yergi unsuru olarak şiirde kullanılmıştır. İran'ın efsanevi kahramanlarından olan Rüstem Şehnâme'de anlatıldığı kadarıyla bir savaşta tanımadığı oğlu Sührâb ile cenk ederken bir hile ile kurtulup oğlunu öldürmüştür. Farsçada "destan" kelimesi hile demek olup Rüstem'in bir ismi de "Rüstem-i Destan"dır. Böylece Rüstem ismi ve hile kelimesi arasında manadan kaynaklanan bir bağlantı kurulmuş, Rüstem İran mitolojisindeki olağanüstü kahramanlığının yanında mücadelede hile yapmanın sembolü olarak edebiyata geçmiştir. Rüstem Paşa ise Kanunî Sultan Süleyman devri veziriazamlarından biridir. On beş sene görevde kalan Rüstem Paşa kendisinin ve padişahın hazinesini zenginleştirme gayreti göstermiş, ilk kez tarafından yapılan memuriyetleri rüşvetle verme uygulamalarıyla tarihe geçmiştir. Tavrılarındaki sertlik sebebiyle bazı şairlerin onu ömründe hiç gülmemiş olmakla hicvettikleri Rüstem Paşa bu özelliklerinin ötesinde Şehzade Mustafa'nın katline hileli deliller hazırlaması sebebiyle suçlanmıştır. Klasik Türk şiirinde mekr-i Rüstem tarih ibaresi kasıtlı olarak Şehnâme kahramanı Zaloğlu Rüstem'den bahsedermiş görünümünde Rüstem Paşa için kullanılmıştır. Çalışmamız mit-tarih ilişkisine dayanan ve destandan gerçeğe uzanan bu çizgide klasik Türk edebiyatı şairlerinin hile yaparak Şehzade Mustafa'yı bertaraf ettiğini düşündükleri Rüstem Paşa'yı Zaloğlu Rüstem sembolüyle anlatımlarını ve olaya gösterdikleri tepkileri yansıtmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mit, Fars, Rüstem, Klasik Türk Edebiyatı, Rüstem Paşa.

ABSTRACT

The heroes and cases of the Shahnameh (the Epic of Kings), one of the significant works of Persian literature, are among the reference works in our poetry. The discussion of Shahnameh's heroes as an element of simile in classical Turkish poetry reached its peak, especially in the XVI and XVII centuries. Shahnameh's heroes are sometimes discussed as an element of praise and sometimes as an element of lampoon in poetry. As it is told in the Shahnameh, Rustem, one of the legendary heroes of Iran, was fighting with his son Suhrab in a war, whom he did not know, but he rescued with a trick and killed his son. The word "legend" in Persian means trick and another name of Rustem is "Rüstem-i Destan" (Destana Rustemê). Thus, a meaningful connection was established between the name Rüstem and the word mekr/hile (deception/trick), and Rustem took part in literature as a symbol of trick in the struggle as well as the extraordinary heroism in Iranian mythology. On the other hand, Rustem Pasha is one of the grand viziers of the reign of Suleiman the Magnificent. Rustem Pasha, who served for fifteen years, made an effort to enrich himself and the sultan's treasury, and the official duties made by him for the first time went down in history with bribery practices. Rustem Pasha, whom some poets satirized for not having laughed in his life due to taking a firm stand, was accused of preparing false evidence for the murder of Sehzade Mustafa apart from these characteristics. In classical Turkish poetry, the phrase "mekr-i Rustem" is used for Rustem Pasha, which seems to deliberately mention Rustem-i-Zal, the hero of the shahnameh. In this line, which is based on the myth-history relationship and extends from epic to reality, our study aims to reflect the narrative of the poets of classical Turkish literature on Rustem Pasha, the symbol of Rustem-i-Zal about whom they think disposed of Sehzade Mustafa by tricking, and their reactions to the events.

Keywords: Myth, Persian, Rustem, Classical Turkish Literature, Rustem Pasha.

* Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, albayrak_vesile@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5343-1099.

Giriş

Bir inanç veya topluluğun kültüründe bulunan kahramanların, tanrıların, evren ve yaratılışla ilgili tüm yazılı ve sözlü olağanüstü olayların, efsanelerin araştırılmasını kapsayan çalışmalar bütünü olarak (Kosovalı, 2021, s. 15) ifade edilen mitoloji kültürlere has kutsal anlatılardır.

Mitlerin ortaya çıkmasındaki en önemli etken özellikle erken devirler söz konusu olduğunda din olarak ifade edilmektedir (Çoruhlu, 2015, s. 14). Dünya mitolojilerinin pek çoğunda olduğu gibi hakkındaki en eski bilgiler MÖ. XV. yüzyıla kadar giden İran mitolojisi de arkeolojik verilerin yanı sıra İran ulusal tarihi kişilikleri konusundaki en eski işaretleri barındıran Hinduizmin kutsal metinleri olan Vedalar'ın bir bölümü olan Rig Veda ve eski Orta Doğu inancı olan Avesta'ya kadar uzanmaktadır. Zerdüş'tün kutsal kitabı Avesta, birçok bölümünde İran ulusal ve kahramanlık anlatılarına yer veren en eski ve ilk kaynaktır. İran mitolojisinin diğer çok önemli kaynakları arasında, bu metinlerin yorumlarına yer veren eserler, alabildiğine zengin öğüt edebiyatı, kahramanlık anlatıları, şiir ve tarihsel rivayetlerden oluşan değişik konularda yazılmış Pehlevice (Orta Farsça) eserler de yer almaktadır (Yıldırım, 2012, ss. 381-387). Söz konusu metinlerin önemli bir bölümü, kaleme alındıkları çağların düşünce yapısı, dinsel atmosferi, edebiyat ve sosyal alanlarıyla ilgili ayrıntıları da yansıtmaktadır.

İran mitolojisi İran dilleri gibi, eski, orta ve yeni devreler adlarıyla üç dönemden geçerek günümüze kadar gelmiştir. Bu devreler kaynaklarda: 1. Gahan/Avesta Mitolojisi. 2. Pehlevi/Mani Mitolojisi. 3. İslam sonrası İran Mitolojisi, isimleriyle geçmektedir (Yıldırım, 2012, ss. 381-387).

Fars dilinin en iyi fesahat örneği olarak kabul edilen Şehnâme'sini (Zebihullâh-i Safâ, 2003, s. 15) Gazneli Mahmud'a sunan Firdevsî ile birlikte Farsçanın etkisi İran topraklarına hâkim olan diğer Türk devletlerinde artarak devam etmiştir. Karahanlı, Gazneli, Selçuklu Devletlerinin Türk asıllı sultanları ile o dönemlerde Farsça şiir söyleyen Türk asıllı şairler sayesinde edebiyatımızda Arap edebiyatından çok Fars edebiyatı etkisi görülmüş bu da hem yeni Fars edebiyatının gelişmesine yardımcı olmuş hem de özellikle XV. asırdan itibaren ağırlıklı olarak yoğun anlam derinliğine sahip klasik Türk edebiyatının meydana gelmesini sağlamıştır (Kartal, 2010, s. 390).

Firdevsî'nin X. yüzyılın sonunda kaleme aldığı eserinden sonra Doğu edebiyatlarında Şehnâme yazma geleneği başlamış; Doğu kültürüne ait kimi mitolojik öğeler ve imgesel değerler hemen her asırda Türk şiirine kaynak teşkil etmiştir (Şişman & Kuzubaş, 2012, ss. 14-15). Kahramanlık destanı olan ve yazıldığı dönemden itibaren klasik Türk edebiyatını etkileyen kaynakların başında yer alan Şehnâme birbirinden güçlü kahramanları ile divan şairlerinin memduhlarının ihsanları için yazdığı kasidelerde yer almış; şairlerimiz tarafından bu kahramanlar bir benzetme unsuru olarak ele alınmışlardır.

Şahnâme mitolojisi İran kavimlerinin 1500 yılı aşkın süreçte geçirmiş oldukları sosyal, kültürel değişim ve farklılaşmaları sonucu ortaya çıkmıştır (Yıldırım, 2012, s. 227). Firdevsî'nin Şahnâme'sindeki birçok mitolojik kişilik İran mitolojisinin önde gelen kahramanlarıdır. Rüstem de bunlardan biridir.

Sam'ın torunu, Rûdâbe ve Zâl'in oğlu, Sührâb ve Ferâmurz'un babası, Bijen'in dedesi olan Rüstem, Simurg'un imdadına yetişmesi neticesinde annesinin karnının yardımıyla dünyaya gelmiştir. Rûdâbe'nin "Oh kurtuldum!" demesi neticesinde "kurtuldum" anlamına gelen Rüstem adı verilmiştir (Lugal, 1945, s. 333).

Rüstem kelimesi Pehlevî edebiyatında Rostahm ve Rosthem şekillerinde geçmekte ve "iri yapılı, güçlü" anlamını taşımakta bazan da aynı manadaki "Tehemten" lakabıyla birlikte kullanılmaktadır (Yıldırım, 2008, s. 294). Kırmızı saçlı, kan gibi yüzlü, kanlı ellerle doğan Rüstem, boylu poslu, fil vücutludur (Lugal, 1945, s. 333). Avesta ve Şahnâme'deki Gerşâsp, Rüstem gibi kahramanların birçok özellikleri, Hint-İran medeniyetinin ortak eski tanrılarından olan İndra'nın özellikleriyle aynı (Yıldırım, 2012, s. 197) olup Rüstem kendisine ve gücüne ihtiyaç duyulan her yere koşan ulusal bir kahramandır.

Bilmeden oğlu Sührâb ile de savaşmış ve onu yaralayarak ölümüne sebep olmuştur. Sonunda üvey kardeşi Şeğâd'ın hileleriyle mızrak ve hançer dolu bir kuyuya düşürülerek atıyla birlikte öldürülmüştür (Yıldırım, 2008, s. 295). Şehnâme'de Rüstem, ilginç hayat serüveni, Mâzenderân'daki savaşları ve Heft Han'ı, oğlu Sührâb ile savaşması, Bijen ve Menîje'yi kurtarması, İsfendiyâr'la mücadelesi ve kardeşi Şeğad tarafından öldürülmesi ile pek çok destanda ele alınmıştır.

İran tarihinin Şahnâme'de yer aldığı şekliyle ise İran'ın ve Keyaniler çağının en ünlü kahramanı olan Rüstem'in ünlü komutan veya emirlerden olduğu, yaptığı büyük kahramanlıklar sayesinde İran rivayetlerinde önemli yer edinin zamanla mitolojik bir kahramana dönüştüğü ifade edilmektedir (Yıldırım, 2012, s. 378). İran kültüründe o kadar yer etmiştir ki İran milli kahramanlık hikâyelerinin bütün kahramanlarının özelliklerini kendinde toplamıştır. Yedi yüz batman ağırlığındaki güzü, çok güçlü kemendi, yıldırım hızındaki atı Raş ve hiçbir darbeden etkilenmeyen zırhı ile Fars kültüründe kahramanlığı, cesareti, korkusuzluğu, yardımseverliği temsil etmiştir. Fars kaynaklara yönelen divan şairleri Rüstem-i Pehlivan/kahraman Rüstem, Rüstem-i Pilten/fil tenli (iri yapılı) Rüstem, Rüstem-i Cengcû/savaşçı Rüstem, Rüstem-i dîvbend/dev yakalayan Rüstem, Rüstem-i Zâl/Zâloğlu Rüstem ve Rüstem-i destân (Yıldırım, 2017, s. 660) nitelikleleriyle karşılaşmışlar ve Rüstem'i bu özelliklerle şiirlerinde kullanmışlardır.

Türk erlerini Acem kahramanlarına benzetmenin memduha yapılan en büyük hakaret olduğu fakat bu durumun kimse tarafından fark edilmediği (Onay, 1993, s. 9) ifade edilse de aslında şairlerimiz Şehnâme kahramanlarını sadece övgü unsuru olarak ele almamışlar; körü körüne bu kahramanlık hikâyelerine kapılmamışlardır. Bu mitolojik kahramanlar kadeh, ayna gibi somut unsurların yanında akıllı, zeki, iyiliksever oluşları, devletlerinin zenginlikleri, saltanatlarının güçleri, kahramanlıkları, adalet ve merhametleri gibi soyut unsurlarla da ele alınmışlardır. Şehnâme'de toplum tarafından tasvip edilen bu yönlerin dışında içki, eğlence ve kadın düşkünü Behram (Ağarı, 2018, s. 236) gibi hoş karşılanmayan niteliklerle donatılmış kahramanlar da mevcuttur. Rüstem ise akli ve cesaretinin yanında hilekârlığıyla da ele alınmıştır.

Rüstem'in, Pers mitolojisi ve destanlarındaki en ünlü iyi karakter olarak karşımıza çıkması (Çekici, 2019, s. 1331) ve divan şiirinde kahramanlık sembollerinden biri olmasının yanında klasik Türk edebiyatında sevgilinin kirpikleri öldürücülüğü, acımasızlığı yönünden Rüstem'in yayına benzetilmiş, sıfatı olan dâstân kelimesi hile anlamına da geldiğinden, şairler sevgilinin kaş, göz, kirpik, gamze gibi unsurlarını Rüstem'le beraber kullanmışlardır (Tökel, 2000, s. 256).

Hem edebiyatçılar hem de tarihçiler için örnek teşkil eden Şehnâmedeki olağanüstü özelliklerle donatılmış kahramanlar divan şairi için aynı zamanda memduhunun niteliklerinin karşılaştırılmasında araç olarak kullanılmıştır. Farsçaya hâkim, Fars edebiyatına aşina divan şairleri için bu hiç de zor olmamış, bu kahramanlar gerçek hayatla da bağdaştırılarak yergi unsuru olarak da kullanılmıştır. Şairler gündelik hayattaki olayları ve bu olaylara sebep olanları sert bir dille eleştirmişler bu eleştiri için de yine kaynak bir eser olan Şehnâme'ye başvurmuşlardır. Şehnâme'de geçen ve oğlunu hile ile öldüren Rüstem, vaka ve kahramanı ile birlikte gerçek hayata taşınmıştır. Divan şairleri Rüstem'in oğlu Sührâb'la olan Şehnâme'deki şu anlatımdan yola çıkarak Rüstem Paşa'yı tavsif etmişlerdir:

Ağzı, yüzü ve elleri toz toprak içinde kalmış olan fil gövdeli Rüstem'in üzerine oturdu ve su renginde bir hançer çıkartarak kafasını gövdesinden ayırmak istedi. Bunu gören Rüstem kendi kendine: "Artık bu sırrı açmak gerek..." deyip Sührâb'a: "Ey aslanları yakalayan, kement atmakta, kılıç ve güz kullanmakta usta pehlivan! Bizim âdetimiz, bizim tuttuğumuz yolun usulü senin yapmak istediğin gibi değildir, bambaşkadır. Şöyle ki: Bir kimse savaşırken büyük bir pehlivanın başını topraklara serip de sırtını yere getirdiği zaman birincisinde ne kadar düşman olursa olsun kafasını kesmez. Onu ikinci sefer tekrar yere serecek olursa o zaman hem aslan unvanını alır

hem de düşmanın başını gövdesinden ayırmak hakkını kazanır. Bizde âdet böyledir dedi ve böylelikle o erkek ejderhanın pençesinden yakasını kurtarabildi (Lugal, 1947, s. 332).

Rüstem'in Şehnâme'de anlatılan bu hile sayesinde kurtuluşu sonra da Sührâb'ı öldürüşü, Şehnâme'nin kaynak oluşu, kahramanların adlarının aynı olması vesilesiyle Rüstem Paşa için kullanılmıştır.

Hırvat veya Boşnak olduğu, sarayda yetiştiği, Mohaç Seferi'nde padişahın silahları iken baş mîrâhurlukla Enderun'dan çıktığı, önce Diyarbakır ardından Anadolu Beylerbeyliği görevlerinden sonra 1539'da vezirliğe tayin edildiği belirtilen Rüstem Paşa (Uzunçarşılı, 1983, s. 549) saray hazinesini idare etmiş bunda da hayli başarılı olmuştur. Veziriazamlık makamında kendisi için temin etmiş olduğu efsanevi servet yanında Kanunî'nin serveti için de uğraşmıştır. Hazine dairesindeki bir odanın üzerinde yazılı olan "Rüstem'in himmetiyle toplanmış hazine" ibaresinin aslında çok da iyi sonuçlar getirmediği zira memuriyetleri rüşvetle vermek usulünü ilk olarak Rüstem Paşa'nın icat ettiği, bu durumun suistimal kapılarını araladığı (Hammer, 1990, s. 449) ve bu zararın kendi zamanından ziyade kendisinden sonraki zamanlara etki ederek Osmanlı'nın çöküşünü hızlandırdığı ifade edilir.

Kehle-i-ikbâl lakabı verilen Rüstem Paşa'ya bu lakabın takılmasına sebep, Rüstem Paşa'nın bir bit yüzünden damat ve damat olduğu için de nihayet veziriazam olmasıdır. Rivayet edildiğine göre Rüstem Paşa'nın askerliğini takdir eden Sultan Süleyman kendisine kızını vermeye karar vermiş fakat Padişahın bu kararı duyulunca Paşa'nın düşmanları onda cüzzam olduğunu iddia etmişlerdir. Saray hekimi Mehmet Ağa Kehle-i İkbâl Rüstem Paşa'nın gömleğinde kehle/bit bulup cüzzam illetine müptela olmadığını ispat ederek damatlığa kabulünü temin etmek suretiyle ikbalini sağlamıştır (Danişmend, 1925, ss. 248-449).

Rüstem Paşa'nın bol entrikalı olduğu, yirmi üç senelik yüksek hizmeti sonrası Nişancı Celalzâde Mustafa Çelebi'nin nişancılıktan çekilmesine neden olduğu (Kumru, 2014, s. 204), veziriazam oluvermek içinse Süleyman Paşa ile Hüsrev Paşa arasına fitne soktuğu ve ikisini birbirine düşürüp nihayet Divân-ı Hümâyûn'da kavga etmelerine yol açtığı (Danişmend, 1925, s. 248) anlatılır.

XVI. yüzyıl divan şairleri Kanunî Sultan Süleyman'ın büyük oğlu Mustafa'yı öldürtmesinde eşi Hürrem Sultan, kızı Mihrimah Sultan ile damadı Rüstem Paşa'yı suçlamışlardır. Üçünün birleşerek düzme vesikalar temini ile Şehzade Mustafa'nın Kanunî'yi tahttan uzaklaştırıp yerine geçeceğine, İran şahı Tahmasb ile iş birliği yaptığına padişahu inandırdıkları bu sebeple Kanunî'nin oğlu Mustafa'nın vücudunu ortadan kaldırmaya giriştiği anlatılmıştır (Çavuşoğlu, 1982, s. 641-642). Rüstem Paşa'nın Şehzade Mustafa'nın haberi yokken mührünü kazdırıp onun ağzından bir mektubu Şah Tahmasb'a gönderdiği hatta bu işi başarmakta liyakat gösterenlere ihsanlarda bulunduğu (Gökbilgin, 1956, s. 24), ifade edilir. Solakzâde, Münecimbaşı, Peçevî, Âli kroniklerinde de yer alan eleştiriler Rüstem Paşa'nın Süleyman Han'a oğlunun da'vâ-yı saltanatta bulunduğunu defalarca arz ettiği (Bizirlik, 2004, s. 56) şeklindeki ifadeler de bu ifadeleri destekler niteliktedir.

Şehzade Mustafa'nın katli sonrası özellikle Rüstem Paşa'ya karşı büyük bir infial meydana gelmiştir. Osmanlı kamuoyu duruma çok üzülmüş ve bu durumun sosyal ve edebî hayata yansımaları olmuştur. Söz konusu olaydan sonra şairlerin Rüstem Paşa'ya olan öfke ve kızgınlıkları daha da artmış Paşa'ya olumlu, methedici anlatımlar olmamıştır. Ebussuud Efendi'nin Sultan Süleyman ile Halep'te iken İstanbul'da hakkında çıkan dedikodulara kulak asmaması yönünde Rüstem Paşa'ya yazdığı Arıza'dan (Dağlar, 2013, s. 312) anlaşıldığına göre Rüstem Paşa'yla birlikte Hürrem Sultan, Mihrimah Sultan, Kanunî hatta zamanın seyhülislamı Ebussuud'a olan hoşnutsuzluk artmıştır.

Şairler Şehzade'nin ölümünden duyulan acıyı dile getirmek için manzumeler kaleme almışlar; çevresi tarafından sayılan ve sevilen Şehzade için üzüntülerini dile getirmişlerdir.

Kaybedilen kişiye karşı samimi hislerin dile getirildiği lirik şiirler olan

mersiyeler ölen bir kişinin ardından duyulan üzüntüyü dile getirmek, o kişinin iyi taraflarını anlatmak ve ölene karşı şairin ilgisini ifade etmek üzere yazılan şiirlerdir. Arap edebiyatından Fars edebiyatına geçen ve çok eski tarihlerden beri yaygın olarak kullanılan bu şiirler İran edebiyatında daha çok terkeb-i bend ve terci-i bend nazım şekilleri ile yazılmıştır ki Fars edebiyatından Türk edebiyatına geçen türün ilk örnekleri Anadolu'da Ahmedî'de görülmüştür. XV. yüzyıldaki 16 örnekten sonra XVI. yüzyılda tür hem nitelik hem de nicelik bakımından muhteşem dönemini yaşamıştır. Bu yüzyılda yazılan 68 örnek (İsen, 1994, s. 9) bu devirde vefat eden hatırı sayılır kişilere mersiye söylemenin "olmazsa olmaz" şekilde türün kabul gördüğünün göstergesi olmuştur. Dünyanın geçiciliği, gaddarlığı ve zalimliği, feleğe sitem, yas, övgü, olayın tasviri ve dua, temenni olmak üzere beş bölümden meydana gelen mersiyeler şairlerin hem ahengi hem de etkileyiciliği göz önüne aldıkları şiirlerdir.

Türk edebiyatında şahıslar için yazılan mersiyelerin sayıca en fazla olanı Şehzade Mustafa'ya aittir. Bunda kendisinin de şiirle uğraşmasının ve Saruhan, Amasya'da sancak beyliği yaptığı merkezlerde kendilerine barınma imkânı sunduğu şairlerin de rolü büyüktür. Sürûrî, Kara Fazlî, Zârî, Edirneli Zamânî, Amasyalı Edâyî, Şikârî, Senâyî (İpekten, 1996, ss. 179-191) bu şairlerdendir. Şehzade Mustafa'nın edebî muhitinde yer alan şairler kaybettikleri hamileri için mersiye söylemeyi vazife telakki etmişlerdir. Manisa sancak beyliği sırasında Şehzade Mustafa'ya divan kâtipliği yapan Fazlî şehzadeye son görevi olarak kaleme aldığı mersiyede samimi duygularını dile getirir. Töhmetsuçlama, rûbeh-i düşmen/tilki gibi kurnazca, bühtân/iftira ifadeleri Rüstem Paşa'nın Kanunî'ye gönderdiği asılsız haberleri hatırlatmaktadır. Şah Tahmasb'a gönderilen ordunun serdarı olan Rüstem Paşa Padişahın/Kanunî'nin ihtiyarladığı ve Şehzade Mustafa'nın artık padişah olması gerektiği şeklindeki dedikoduların asker arasında yayıldığına dair haberler göndermesi üzerine katil hadisesinin vuku bulunduğu ifade edilir.

Yolunda pâdişâhun sâdik iken ol şeh-i a'lâ
Dirigâ itdi isyân töhmetin bühtân idüp a'dâ

Fazlî (Gültaş, 1989, s. 37)

Şairi bilinmeyen Şehzâde Mustafa için yazılan 6 bentlik muaşşer mersiye'nin V. bendinde tacın, tahtın geçiciliği anlatılırken Dahhâk, Cem, Nûşirevan gibi Şehnâme kahramanlarından bahsedilirken (Aynı muaşşerin IV. bendinde de İskender ve Dârâ da mevcut) yine bir Şehnâme kahramanı olan Rüstem'den bahsedilmemesi ise çekinceleri ortaya koymaktadır.

Bir zaman itdi bahârün sohbetini âşıkân
Başladı eşcârı tağyîr itmege bâd-ı hazan
Gizlü nesne yok cihânda cümlesi günden ıyân
Bunda ne Dahhâk ü Cem kaldı ne hod Nûşirevân
Görmedün mi nice yatur Bursada Osmâniyân
Mâziye kılma nazar kim geçti bin bin tâcdâr

(Çavuşoğlu, 1982, s. 681)

Şehzadenin 38 yaşında taht uğruna, günahsız olarak katledilmesi kamu vicdanını rahatsız etmiş çok sayıda mersiye kaleme alınmasına sebep olmuştur. Gerçi Osmanlı'nın siyasi yapısı gereği sıkça görülen bir uygulamanın kurbanı olan Şehzade Mustafa olayını Müdâmî gibi takdiriilahi gibi değerlendiren şairlerimiz de mevcuttur ancak az sayıdadır.

Çünkü takdîründür iş âlemde ne itmek gerek
Her kişiye lazım oldu emr Allahun dimek

Müdâmî (Çavuşoğlu, 1982, s. 679)

Hakkında yeterli bilgi bulunamayan Sâmi mahlaslı bir şairin 7 bentlik

muaşşerinin 5. bendindeki cüretkâr ifadelerde padişahın, düşmanların hilesine, düzenine, yalan dolan sözlerine aldanarak evladına kıydığı iddia edilmektedir.

Sen Muhibbî olasın sende muhabbet bu mıdur
Mustafâ gibi ciğer-küşene şefkat bu mıdur
Âl ile kıydun ana kanı hakikat bu mıdur
Kavl-i düşman sana kâr itdi meveddet bu mıdur
Yok yere kan idesin yani hilâfet bu mıdur
Mustafa n'oldı kanı n'eyledün â pâdişehüm

Sâmî (Çavuşoğlu, 1982, s. 661)

Şehzadenin birtakım entrikalara kurban edildiği konusunda pek çok şair hemfikirdir. Şair Fünûnî'nin "zen-cadû" ifadesiyle felekden bahsediyor görünse de, tevriye yoluyla Hürrem Sultan'ı kastetmediği de söylenemez. Ayrıca IV. bentte Şehzade Mustafa'nın kötü niyetli biriyle -Zal Mahmud- boğuştuğu ve nihayet öldüğü anlatılıyor. İsimler açıkça zikredilmese de iham-ı tenasüple bu durum sağlanmışır.

Bir kemend-i âl ile o şeh şikâr olmuş durur
İşbu yüzden bu zen-i mekkâra kâr olmuş durur

Fünûnî (Çavuşoğlu, 1982, s. 651)

7 bentten meydana gelen en uzun Sultan Mustafa mersiyelerinden birini kaleme alan Muînî de dünyanın geçiciliğini, katil olayının vuku bulma şeklini ve Şehzade'nin ölümünden duyduğu üzüntüyü dile getirmiş, sebep olanlar için suçlayıcı ifadeler kullanarak onlara beddua etmiştir. Şairin üstü örtülü biçimde makhûr/Allah'ın gazabına uğramış olarak nitelendirdiği Rüstem Paşa olmalıdır. Zira mekr, âl, ehl-i fesâd ifadeleri de bunu desteklemektedir.

Ayırdı âl ile âlinden anı ehl-i fesâd

Muînî (Gültaş, 1989, s. 37)

Şehzâde Mustafa'nın katli üzerine yazdığı Kanunî Sultan Süleyman'a hitap eden iki mersiyesinde kimliği ve yaşamı hakkında pek fazla şey bilinmeyen şair Nisâyî'nin öfkeli ve suçlayıcı edasından Şehzâde Mustafa'nın annesi Mâh-ı Devrân'ın yakın çevresinden olduğu ve ona uzun süre hizmet ettiği anlaşılmaktadır (Péri, 2017, s. 779).

Hilelere aldanarak Sultan Mustafa'ya kıyan padişahı zalimlikle itham eden şair, karısı Hürrem Sultan'a açıkça "Rus cadısı" deme cesaretini göstermektedir.

Bir Urus câdûsınun sözün kulagina koyup
Mekr ü âle aldanuban ol 'acüzeye uyup
Bâg-i 'ömrün hâsılı ol serv-i âzâda kıyup
Bî-terahhum şâh-ı 'âlem n'itdi Sultân Mustafâ

Şair hareketinden dolayı insanların Kanunî'den nefret ettiklerini öne sürerek fetvayı yeren şeyhülislam beddua eder. Nisâyî'nin beddua ettiği şeyhülislam Ebussuud Efendî'dir. Avusturya sefiri olarak İstanbul'a gelen Busbecq 1554'ten 1562'ye kadar süren sefirliği esnasında yazdığı mektuplarda Şehzade Mustafa'nın katlini de ele almış; Kanunî'nin; efendisi gider gitmez kendisine emanet edilen tüccarın karısı ve çocuklarını yok edip mallarını gasbeden hatta başarabilirse efendisini de öldürmeye karar veren bir köleye şer'an cezanın ne olacağını sorduğu; müftünün(şeyhülislam) de ölüme hak kazanır, cevabını verdiğini anlatmış ve bu onun samimi kanaati miydi yoksa Rüstem Paşa ve Hürrem Sultan'ın sempatisini kazanmak için mi bu cevabı verdiğini sorgular ve padişahın bu cevaptan sonra oğlunu öldürtmek hususunda kararının kesinleştiğini

anlatır (Busbecq, 1974, ss. 40-41).

Bâ'is olan müftîye de irmesün Hak rahmeti
Merhametsiz şâh-ı 'âlem n'itdi Sultân Mustafâ

Nisâyî (Çavuşoğlu, 1978, s. 412)

Rüstem Paşa'nın Şehzade Mustafa'nın haberi yokken mührünü kazıtıp onun ağzından bir mektubu Şah Tahmasb'a göndermesi mekri/hilesi kaynaklarda şöyle anlatılmaktadır: İddiaya göre sadrazam bu hususta evvela Vastân Bey'le Kürd Seyyid Mehmed Bey'den, sonra da onun yerine mutasarrıf olan Zeynel Bey'den istifade etmiş ve Zeynel Bey'in iki adamı bu vazifeyi yerine getirerek sahte mektubu Şah'a ve hakikate vâkıf olmayan şahın cevabını Rüstem Paşa'ya götürüp getirmiştir. Rüstem Paşa'nın bu işi başaranlara çok ihsanlar yaptığı gibi Zeynel Bey'e Vastân Beylerbeyiliğini dahi vermek vaadinde bulunduğu ifade edilir (Gökbilgin, 1956, ss. 25-26) (Uzunçarşılı, 1983, s. 550).

Müstakil bir eser olmayan ve sahibi gizlenen şu kıtada ise tarih için "*mekr-i Rüstem*" ibaresi kullanılmıştır. Söz konusu bu tarihte Şehzade Mustafa katlinden sonra cihan halkının elemle dolduğu, şehzadenin başına ansızın gelen felaket neticesinde semada meleklerin matem tuttuğu ifade edilir.

Cihandan gitdi çün ol şâh-ı âlem
Anunçün oldı 'âlem halkı pür-gam
Geyüp işbu musîbetçün karalar
Feleklerde melekler tutdı mâtem
O mazlûmı şehîd itdikleri dem
Didiler târihini mekr-i Rüstem (Çavuşoğlu, 1982, s. 644)

Mekr-i Rüstem ibaresi başka bir manzumede "Muhibbi" mahlaslı bir başka şaire aitmiş gibi gösterilerek kullanılmıştır. Bu mahlasla bilinen tek şair Kanunî olduğuna göre, mısraların gerçek sahibi ismini gizlemek için şiiri padişahın ağzından yazılmış gibi gösterme yoluna başvurmuştur. Mahlasın mensubiyet "i"si iyelik eki gibi düşünülerek ibare "muhibbî" (şehzadenin muhibbi, şehzadeyi seven kimse) anlamında da yorumlanmaya müsait bir şekle (Şentürk, 1998, s. LXXVIII) getirilmiştir. Ustaca düşürülmüş bu *mekr-i Rüstem* (H. 960) ibaresinin ortak kullanımından bu tarihin şairler tarafından bilindiği ve kullanıldığı söylenebilir.

Şair, Şehzade Mustafa'nın ecel sakisine itaat edip Süleyman sayesinde fânî olan ve ebediyete giden bir karınca olduğunu söylemektedir.

Ecel peymanesin bir demde çekdi
Mutî-i sâkî olup didi mestem
Bu günüm ey Süleymân oldı fânî
Bekâ içre bugün bir mûr-ı hestem
Cüvânmerd Mustafânun fevti için
Muhibbî didi târîh mekr-i Rüstem (Çavuşoğlu, 1982, s. 644)

Kanunî Sultan Süleyman döneminde yaşayan İbrahim Gülşenî'nin oğlu Ahmed Hayâlî-i Gülşenî de devrinin siyasi gündeminden uzak kalmamış, Şehzade Mustafa mersiyesi yazmıştır. Şehzadenin ağzından yazılmış 20 bentten meydana gelen murabba-ı mütekerririnde şair eskiden beri ölenin ağzından da söylenen mersiye geleneğine uymuş, bentlerin dördüncü mısralarındaki "*N'eyleyem kıyduñ bana deolettü sultânüm benüm*" mısrayla Şehzade'nin suçsuzluğunu sürekli ifade etmiş; Rüstem-i Destan ibaresini de ustaca kullanmıştır.

Farsçada hile, mekr, tezvir (Devellioğlu, 1992, s. 212) anlamını da ihtiva eden destan kelimesi aynı zamanda Rüstem'in babasının lakabıdır.

İster idüm Rüstem-i Destan kimi a'dâ-y-ıla
Kükreyüp arslan kimi ceng eyleyüp hey hây-ıla
Kan-ıla dolduradum vâdileri sahrâ-y-ıla
N'eyleyem kıydun bana devletlü sultanın benüm

Ahmed Hayâlî-i Gülşenî (Alvan, 1998, s. 93)

Birçok şairin mersiyeleleri ve tarihleri vardır; bunların en meşhuru Yahya Bey'in «Ebced» hesabıyla Hicretin “960” tarihini gösteren “Mekr-i Rüstem” terkiyiyle kırk iki beyitlik uzun ve hazin mersiyesidir ki Yahya Bey bu cinayetin bütün mes'ûliyyetini veziriazam Rüstem Paşa'da gösterir.

Şehzade Mustafa için yazılan on beş kadar mersiye içinde en tanınmış olanı Taşlıcalı Yahya Bey'in bu mersiyesidir. Yedi bentten oluşan terki-i bent tarzındaki mersiye daha yazıldığı dönemde ün kazanmış, elden ele ve ağızdan ağıza dolaşmıştır. Şair düşmanı olmakla meşhur olan Rüstem Paşa sonradan ikinci defa olarak veziriazam olduğu zaman Yahya Bey'in «nizâm-ı âlem için» idâmını arzetmişse de Kanunî “Bu makulelere kulak dutma ve intikam kasdın itme!” diyerek kendisini bile tenkit etmekten çekinmemiş olan cesur şairi himâye etme büyüklüğünü göstermiştir. Bununla beraber Rüstem Paşa'nın Yahyâ Bey'i huzuruna getirip uzun uzadıya takdir ettikten sonra Sultan Bâyezid evkafı mütevelliliğinden azlettiği (Danışmend, 1925, s. 287) ifade edilir.

Şehzadenin birtakım entrikalara kurban edildiği düşüncesini işleyen Taşlıcalı Yahya, 7 bentten oluşan bu terki-i bend şeklindeki mersiyesinde diğer mersiyelelerde olduğu gibi şehzadenin haksız yere ve birtakım hilelerle öldürüldüğü temasını korkusuzca işlemektedir.

Bir iki egri fesâd ehli nitekim şemşir
Bir iki nâme-i tezvîri kıldı katline tîr
Gelür ezelde mukadder olan kalîl ü kesîr
Hezar kayserün oldı leyâl-i ömri kasîr
Ecelandür âdeme derbend-i teng ü târ-ı asir
Zarûrîdür bu ki ugrar ana cevân ile pîr
Yirini zîr-i zemin eyledi o mihr-i münîr
Yirini gitdi cihândan nitteki merd-i fakîr
Bu vâkı'a olımaz halka kâbil-i ta'bîr
Ki Erdişîr-i vilâyetde ola âdet-i şîr
Bunun gibi işi kim gördi kim işitdi aceb
Ki oğluna kıya bir server-i Ömer-meşreb

Aşağıdaki beyitte bir mücadele sonunda karşısındaki hasmı yenmek, anlamında olan “arkasını yere getirmek” deyimini kullanılmıştır. Zâl yine İran'ın mitolojik kahramanlarından biri olup Rüstem'in babasıdır. Edebiyatta şefkatsizliğin, pehlivanlık yani savaşıllığın ve doğduğunda saçları beyaz olduğu için ihtiyarlığın sembolü olarak kullanılmıştır. *Zâl-i devr ü zamân* yani şehzadenin kötü talihi onu meşhur pehlivan Zâl gibi yenip sırtını yere getirmiştir (Şentürk, 1998, s. 47). Şair ihâm veya kinaye ile bu terki-i idâmı gerçekleştiren saray hizmetkârlarından Mahmud Ağa için kullanılmaktadır.

Şehzade, babasının huzuruna vardığında onu hürmetle eğilip selamlayınca padişah «Ah köpek! Sende hâlâ beni selamlayacak cesaret var mı?» diyerek arkasını dönmüş, bu işareti alan dilsiz cellatlar şehzadenin üstüne atılmışlar. Şehzade onlarla kahramanca boğuşup bir aralık kurtulmaya muvaffak olmuşsa da saray hademelerinden pehlivan Zâl Mahmud üstüne atılıp bastırmıştır. Böylece Şehzade Mustafa'yı boynuna kement atarak telef etmişler. Zâl Mahmud'a “Zâl” lakabı bu hadise dolayısıyla padişah tarafından verilmişti (Danışmend, 1925, s. 285). Şair yine râ ve sitem kelimelerinden oluşan Rüstem tabirinde sitem/zulüm, adaletsizlik olduğu gibi Rüstem Paşa da zalim ve adaletsizdir, şehzadeye zarar da ondan gelmiştir, demektedir. Şair İran kahramanlarından bahsedermiş gibi Rüstem ve Zâl isimlerini bir arada kullanmakta tenasüp sanatı çerçevesinde Rüstem

Paşa'yı zikretmektedir.

Getürdi arkasını yire Zâl-i devr ü zamân
Vücûdına sitem-i Rüstem ile irdi ziyân.

Zamanın Zâl'i (şehzadenin) arkasını yere getirdi, vücuduna Rüstem'in zulmü ile zarar geldi.

Cesur şair, askerle halkın teessürünü de şu mısralarla ifade etmekten çekinmemiştir:

Döküldi gözyaşı yıldızları çoğaldı figân
Dem-i memâti kıyâmet gününden oldu nişân.

Gözyaşı yıldızları döküldü, feryat çoğaldı; onun ölüm saati kıyâmet gününü andırdı.

Hatta bundan dolayı Yahya Bey şu beytinde Rüstem Paşa'nın idamını isteyen bir ifade kullanır.

O cân-ı âdemiyân oldu hâk ile yeksân
Diri kala ne revâdur fesâd iden şeytân.

(Çavuşoğlu, 1977, s. 167)

Yahya Bey Rüstem Paşa'nın ölümü üzerine yazdığı hicviye mersiyede onun Şehzade Mustafa'nın katlindeki rolüne yeniden dönmüş, Rüstem Paşa'yı Âl-i Osman'ı kıran eden kişi olarak anlatmıştır.

Sonuç

Şehzade Mustafa'nın katline 14 şair tarafından 15 mersiye yazılmıştır. Şairlerin ortak görüşü Şehzade Mustafa'nın birtakım entrikalara kurban gittiği ve suçsuz yere katledildiğidir. Türk edebiyatında kendisine en çok mersiye yazılan Şehzade Mustafa'nın katli alışılanın çok üstünde tepki toplamıştır. Aslında Osmanlı tahtında sık görülen bu durumun sebepleri tartışılabilir. Şehzadenin suçsuz görülmesi, haksız yere ve birtakım sahte belgeler neticesinde katledilmesi şairlerin toplumsal meselelere karşı ilgisiz kalmadıklarının göstergesidir. Şairlerin bir kısmı bu durumu ılımlı bir şekilde ifade ederken ve şiirlerinde bu olaya sebep olanlara yönelik suçlayıcı ifadeler kullanmazken bir kısmı da hadisenin müsebbiplerine karşı oldukça sert eleştirilerde bulunmuşlardır. Olayın müsebbiplerine karşı hissettiklerini çekinmeden ifade edenlerin yanında mahlasını gizleyen şairler de mevcuttur. Başta Kanunî olmak üzere eşi, kızı hatta dönemin şeyhülislamı bu ağır suçlamalardan nasiplerini almışlardır. Ancak hiçbiri şairler tarafından sevilmeyen Rüstem Paşa kadar çok ve ağır hakaretlere maruz kalmamıştır. Bunda Rüstem Paşa'nın cimri oluşundan rüşvet almasına kadar sicilinin etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Fars mitolojisi klasik şiire kaynaklık etmesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Şehnâme kahramanları divan şairi için hazır bir malzeme olmuş; şairler Fars mitolojisine ait kişileri divanlarında kullanmışlardır. Bu kahramanlardan ağır güzü, çok güçlü kemendi, yıldırım hızındaki atı Rahş ve darbelerden etkilenmeyen zirhıyla Rüstem, Şehzade Mustafa mersiyelerinde beklenenin aksine kurtarıcı olarak değil yaptığı hile ile ele alınmış; dönemin şairleri hile motifini ustaca Türk tarihindeki Rüstem Paşa'ya aktararak mitolojinin derin hayal dünyasından yararlanmışlardır. Birtakım suçlamalar ve hileli deliller hazırlayarak Şehzade Mustafa'nın katline sebep olan Rüstem Paşa'yı şairler bu yolla cezalandırmışlar ve Şehzade'nin suçsuzluğunu haykırarak kamu vicdanının korkusuz sesi olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Ağarı, Ş. (2018). Bir Övgü Unsuru Olarak Şehnâme Kahramanlarının Klasik Türk Şiirindeki Dönüşümü: Bâki-Nedîm Karşılaştırması. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 39, 233-250.
- Bizbirlik, A. (2004). Kroniklerde Osmanlı Devleti Yöneticilerine Yapılan Eleştiriler Üzerine (Başlangıçtan XVI. Yüzyılın Sonuna Kadar). *Bilgi*, 31, 51-69.
- Busbecq, O. G. D. (1974). *Türkiye'yi Böyle Gördüm*. (A.Kurutluoğlu, Çev.). Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları.
- Çavuşoğlu, M. (1977). *Yahyâ Bey: Dîvan (Tenkidli Basım)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çavuşoğlu, M. (1978). 16. Yüzyılda Yaşamış Bir Kadın Şair Nisâyî. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, 405-417.
- Çavuşoğlu, M. (1982). Şehzâde Mustafa Mersiyeleri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 641-686.
- Çekici, M. (2019). Pers Mitolojisi ve Despotizm Sembolü Zahhâk. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/3, 1323-1339.
- Çoruhlu, Y. (2015). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. Kabalıcı Yayınları.
- Dağlar, A. (2013). Türkçe Mektupları Işığında Ebussuud Efendi'nin Beşerî Münasebetleri. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal Studies XLI*, 279-320.
- Danışmend, İ. H. (1925). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi II*. Türkiye Yayınevi.
- Devellioğlu, F. (1992). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Aydın Kitabevi.
- Gültaş, A. (1989). Bilinmeyen Şehzade Mustafa Mersiyeleri. *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, 18/3, 37-49.
- Hammer, J. V. (1990). *Büyük Osmanlı Tarihi*. (M. Ata, Çev.). Üçdal Neşriyat.
- İpekten, H. (1996). *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İsen, M. (1994). *Acıyı Bal Eylemek / Türk Edebiyatında Mersiye*. Akçağ Yayınları.
- Nurettin G. (2015). Son Dönem Osmanlı Aydınlarında Farsçanın Tesiri ve İbnülemin Mahmud Kemal (ö. 1957) Örneği. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 15, 167-194.
- Gökbilgin, M. (1956). Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar. *Tarih Dergisi*, 8 (11-12), 11-50.
- Gültekin, H. (2013). Firdevsî, Şeh-nâme, Şeh-nâmecilik ve Meşâhîr-i İslâm'da Firdevsî Maddesi. *The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science* 6 (3), 239-261.
- Kartal, A. (2010). *Şiraz'dan İstanbul'a Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*. Kurtuba Yayınları.
- Kosovalı, S. (2021). *Mitoloji El Kitabı*. Ren Kitap.
- Kumru, C. (2014). Koca Nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi ve Eserlerine Toplu Bir Bakış. *Mediterranean Journal of Humanities* 4 (1), 201-213.
- Lugal, N. (1947). *Şeh-nâme II*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Lugal, N. (1945). *Şeh-nâme I*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Onay, A.T. (1993). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Péri, B. (2017). 16. Yüzyıl Kadın Şairi Nisâyî'nin Bir Şiirine Notlar, *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatında "Kadın" Sempozyumu*. Amasya Üniversitesi, Amasya.
- Şentürk, A. A. (1998). *Yahyâ Beğ'in Şehzâde Mustafa Mersiyesi yahut Kanunî Hicviyesi*. Enderun Kitabevi.
- Şişman, B., & Kuzubaş, M. (2012). *Şehnâme'nin Türk Kültür ve Edebiyatına Etkileri*. Ötüken Yayınları.
- Tökel, D. A. (2000). *Divân Şiirinde Mitolojik Unsurlar Şahıslar Mitolojisi*. Akçağ Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1983). *Osmanlı Tarihi II*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, N. (2017). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. Kabalıcı Yayınları.
- Yıldırım, N. (2008). "Rüstem-i Zâl". *İslam Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları.
- Yıldırım, N. (2012). *İran Mitolojisi*. Pinhan Yayınları.
- Zebihullâh-i Safâ (2011). *İran Edebiyatına Genel Bir Bakış*. (H. Almaz, Çev.). Nüşa Yayınları.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları:

Birinci yazar: %100

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions:

First Author: %100

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.